आश्रयभेदेन विशिष्टानां विषाणां कार्य्याण्याह। तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह।
"उद्देशनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं भवेत्॥"
पत्रविषस्य कार्य्यमाह।
"जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत्॥"
फलविषस्य कार्य्यमाह।
"शुष्कशोथः फलविषैर्दाहो द्वेषश्च भोजने॥"
पुष्पविषस्य कार्य्यमाह।
"भवेत् पुष्पविषैर्छर्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा॥"
त्वक्सारनिर्यासविषाणां कार्य्याण्याह।
"त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि।
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः॥"
क्षीरविषकार्य्यमाह।
"फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता॥"
धातुविषकार्य्यमाह।
"हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्॥
एतानि मूलादीनि विषाणि नव कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि॥*॥ कन्दविषस्य कार्य्यमाह।
"कन्दजान्युपवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश।
सर्व्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः॥
स्थावरं जङ्गमञ्चापि कृत्रिमञ्चापि यद्विषम्।
सद्यो निहन्ति तत् सर्व्वं गुणैर्दशभिर्युतम्॥"
तान् दशगुणानाह।
"रूक्षतुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च।
विकाशि विशदं चैव लघ्वपाकि च ते दश॥"
तैर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह।
"तदौष्ण्यात् कोपयेदायुर्मौक्ष्ण्यात् पित्तं सशोणितम्।
तैक्ष्ण्याद्गात्रं मोहयति मर्म्मवत्त्वाच्छिनत्ति हि॥
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च।
आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं हरेत्॥
विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातून् मलान्यपि।
अतिरिच्यत वैशद्याद्दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात्।
दुर्ज्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम्॥"
विषलिप्तशस्त्रक्षतस्य लक्षणमाह।
"सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्
सवेदक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्।
क्षयीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति-
क्षतान् मांसं शीर्य्यते यस्य चापि॥
क्षणात्तापौ दाहमूर्च्छे च यस्य
दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत्।
लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्यादमित्रै-
र्दत्तः शूलो वा व्रणे यस्य चापि॥"
पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः पाकमेति। तापो बहिस्तप्तता। दाहोऽभ्यन्तरे। कुर्य्यादित्यत्र क्षतं कर्त्तृपदं बोद्धव्यम्। प्रायेण राजादीनामन्नादौ शत्रवो विषं ददति॥*॥ तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह।
"इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टासुखवैक्लवैः।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत्॥
अङ्गुलीः स्फोटयेद्दर्व्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते॥
विवर्ण्यवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च।
आलभेत सलज्जः करेण च शिरोरुहान्॥
निर्विशासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः।
वर्त्तते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः॥"
इङ्गितमभिप्रायसूचकं आकारः। सुखवैक्लवं सुखवैवर्ण्यादिः। एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः। न ददात्युत्तरं पृष्टः स्त्रीयासत्कर्म्मजनितयामोहात्। संकीर्णं अस्फुटम्। भयजवायुजनितपर्य्यायापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत्। प्रहसेत् अहेतावपि। ध्यामः दग्धसमानवर्णः। आलभेत स्पृशेत्। विपरीतं यथा स्यादेवं वर्त्तेत॥
जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्य्यमाह।
"निद्रातन्द्राक्लमं दाहं सम्यक् लोमहर्षणम्।
शोथञ्चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम्॥"
जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह।
"वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः।
यथाक्रमं समाख्याता द्वान्तरा इन्द्ररूपिणः॥"
भोगिनः फणिनः। ते च विंशतिः।
"मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः।
षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषैः॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं राजिभिः।
विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तैरपि षट्॥"
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः। द्वान्तरा द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते द्वान्तराः। यथा भोगिनो मण्डलिभ्यां जाताः इत्यादि॥*॥
भोगिप्रभृतिक्षतदंशलक्षणभेदमाह।
"दंशो भोगिकृतः क्षणः सर्व्ववातविकारकृत्।
पीतो मण्डलिनः शोथोऽन्दुः पित्तविकारवान्॥
राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक्सर्व्वशोथविकारवान्॥"
देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह।
"अश्वत्थदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु।
याम्ये सपित्रे परिवर्ज्जनीया
ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः॥"
याम्ये भरण्याम्। पित्रे मघायाम्।
"दार्व्वीकराणां विषमाशु हन्ति
सर्व्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति॥"
उष्णे उष्णसंयोगे। दार्व्वीकरलक्षणमाह।
"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रखड्गिकाङ्कुशधारिणः।
ज्ञेया दार्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः॥"
अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह।
"अजीर्णपित्तातपपीडितेषु
वाहेषु दृढेषु वृषस्थितेषु।
चीर्णे व्रते मेहिनि कुष्ठजुष्टे
रूक्षे बले गर्भवतीषु चापि॥
प्रस्रवते यस्य न रक्तमस्ति
राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो
विषाभिभूतं परिवर्ज्जयेत्तम्॥
जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो
नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः।
क्षणाच्च रक्तः श्वयथुश्च दंशो
हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्ज्जनीयः॥"
केशशातः आकर्षणात्। नासावसादः नासायाः नतत्वम्। कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः। हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः॥*॥ अपरञ्च।
"वर्त्तिर्घनो यस्य निरेति वक्त्रा-
द्रक्तं स्रवेद्दूर्द्धमधश्च यस्य।
दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्-
यस्यापि वैद्यैः परिवर्ज्जनीयः॥"
वर्त्तिः रुधिरस्थम्। रक्तं स्रवेद्दूर्द्धमधश्च यस्य यस्य च नासामुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं स्रवेत्।
"उन्मत्तमत्यर्थसुपहतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्ण्णम्।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च
जह्यान्नरं तस्य न कर्म्म कुर्य्यात्॥"
अत्यर्थसुपहतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिशयेनोपहतम्। हीनस्वरं वक्तुमक्षमम्। विवर्ण्णं क्षयवर्ण्णम्। सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम्। अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोके तद्रहितम्॥*॥ स्थावरं जङ्गमं विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते। तदाह।
"जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति॥"
जीर्णं अतिपुराणम्। विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्नाभिरोषधीभिर्व्वीर्य्यहीनीकृतम्। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये द्विचत्वारिंशद्गुणहीनम्॥*॥ दूषीविषस्य कार्य्यमाह।
"वीर्य्याल्पभावान्न विपातयत्तत्
कफान्वितं वर्षगुणानुबन्धि।
तेनार्द्दितो भिन्नपुरीषवर्च्चो
विभन्त्यवेरस्यतः पिपासी॥
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा॥"
न निपातयेत् न मारयति। कफान्वितं कफेन मन्दीकृतौष्ण्यादिगुणम्। वर्षगुणानुबन्धि कफेनामेनान्यादीषत्पाकाचिरमास्थायि। भिन्नपुरीषवर्च्चः भिन्नपुरीषो द्रुतमलः भिन्नवर्च्चश्च। विचेष्टमानो विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते॥*॥ स्थावरविशेषस्य दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह।